

סוגיות עכשוויות באמנות המערכה

בין הקטבים

מלחמת "חרבות ברזל" ג'

מרכז דדו
לחשיבה צבאית
בין-תחומית

מאמרי הגיליון
זמינים לקריאה גם
באתר מרכז דדו

להוציא את ההרתעה מהמשוואה

נבו שפיגל¹

מאמר זה מציע ביקורת יסודית על מושג ההרתעה הישראלי אשר מאופיין כבעל חמישה מאפיינים: קונבנציונלי, היפר-עונשי, קרימינולוגי, אימפריאלי, ודוקומנטי. נטען, כי מושג זה על מאפייניו הייחודיים, כפי שהתפתח מאז קום המדינה, סובל מעמימות, מקשיי מדידה ומכשלים אפיסטמיים, ואינו מותאם לאתגרים האסטרטגיים העכשוויים. ניתוח זה מדגים כי ההרתעה הפכה לכלי מדיניות בלתי אפקטיבי, אשר מעוות תהליכי הערכת מצב ומוביל לחשיבה מעגלית. לסיום, מוצעת חלופה פרגמטית: שמרנות מושגית בצד צמצום מרכזיות ההרתעה במחשבה הביטחונית הישראלית, ותוך תחירתה להקשרים רלוונטיים בלבד.

הקדמה

אירועי ה-7/10 ומלחמת חרבות ברזל עוררו קולות רבים שדורשים הסתכלות מחודשת על תפיסת הביטחון הישראלית ועל היבטים שונים של האסטרטגיה הצבאית בעשורים האחרונים. מקומו של מושג ההרתעה – אבן הראשה של תפיסת הביטחון הישראלית – אינו נפקד מדיונים ביקורתיים אלו.² מתקפת הפתע של חמאס, ללא התרעה מוקדמת, כשיחסי הכוחות בין הצדדים נוטים באופן דרמטי לטובת ישראל, תפסו רבים בישראל בהפתעה לאור ההנחה כי חמאס "מורתע". כתמיד באירועים של הפרכה אמפירית, עולה השאלה מה למעשה הופרך: התאוריה או התחזית הספציפית – האם טעינו באופן נקודתי בהתייחסות לחמאס כמורתע או שמה המסגרת התאורטית עצמה שבה אנו משתמשים היא הבעיה? מאמר זה יבקש לטעון כי אירועי ה-7/10 מדגימים כשל מחשבתי שנטוע בחלקו במושג ההרתעה הישראלי ובמתאר התאורטי הייחודי שלו.³

¹ נבו שפיגל הוא דוקטורנט לפילוסופיה באוניברסיטת תל אביב, וחוקר במכון מולד.

² ראו לדוגמה, הכת (2024), לופוביץ (2024), ומתניה (2024).

³ במאמר זה אתייחס למושג ההרתעה, לתפיסת ההרתעה, ולדוקטרינת ההרתעה כמושגים חליפיים (interchangeable). בין השלושה ישנם הבדלים מסוימים שאינם רלוונטיים בהקשרים הספציפיים שבהם אדון.

מושג ההרתעה הישראלי שהתפתח בחשיבה הצבאית עם קום המדינה התפתח בתנאים חריגים ביחס למקביליו בעולם. מושג ההרתעה הישראלי נשען על תפיסה עונשית חרף העובדה שהוא בעיקרו מוכוון כלפי סביבת איומים קונבנציונלית. לאורך השנים, תפיסה עונשית זו רק התגברה ומושג ההרתעה תפס דומיננטיות גוברת חרף ביקורות שונות על התאמתו למציאות האסטרטגית החדשה.⁴ המשגה זו יוצרת חוסר הלימה בין תכליות ההרתעה כאסטרטגיה צבאית לבין האקלים הביטחוני שבו ישראל פועלת. במאמר זה תוצע אנליזה למושג ההרתעה הישראלי ולתהליכי החשיבה שבהם הוא נוכח, על מנת להדגים את העובדה כי מדובר במושג פגום שמוליך לכשלים מחשבתיים רבים ביישומו. לאחר מכן, תוצע רפורמה למקומו של מושג ההרתעה בתפיסת הביטחון הישראלית.

הסעיף הראשון יאפיין בקצרה את מושג ההרתעה כפי שהתפתח לאחר המלחמה הקרה כדי להבהיר את חריגות מושג ההרתעה הישראלי. הסעיף השני יסקר בקצרה את הרקע ההיסטורי למושג ההרתעה הישראלי כמושג שנשען על גישה קרימינולוגית. בסעיפים שלאחר מכן ייסקרו כמה כשלים שעולים מההמשגה הישראלית. כשלים אלו קיימים במספר ממדים מושגיים, יישומיים, ואפיסטמיים. לבסוף, תוצע חלופה למצב הקיים בהתבסס על ביקורות אלו.

1. הרתעה על קצה המזלג

תחילה, וכדי להנהיר את הדיון בהמשך, יש לעמוד על הבחנה שרווחת בספרות הפילוסופית אך לעיתים רבות אינה נלקחת בחשבון בשיח היום-יומי: קיים פער בין מושג לדבר שעליו הוא מורה. המושג "רווק" מורה על כל הרווקים בעולם, אך אנחנו מבינים את משמעותו דרך מובן לשוני שאנחנו נותנים לו "גבר לא נשוי".⁵ אל המובן אנו "מעמיסים" תכנים שקשורים להבנה שלנו אותו, ולכן ישנו פער בינו לבין ההוראה של המושג. נקודה זו עשויה להיראות נוקדנית וטכנית אך היא אקוטית כדי להבין את שורש הבעייתיות במושג ההרתעה הישראלי, המובן שלו רחב ועמום יותר מאשר האירועים בעולם שהוא מורה אליהם.

הרתעה היא עתיקה כפחד. בהתאם היא אינהרנטית לטבע האדם. היבט זה הופך את ההרתעה לטריוויאלית במידה מה. כל אדם שמפגין רציונליות אינסטרומנטלית – התאמה של אמצעים למטרות – מרתיע ומורתע כל הזמן. שינוי הרמזור מירוק לאדום ירתיע אותי מלהתקדם על אף שאני ממהר להגיע למקום כלשהו. אך הרתעה "פשוטה" זו היא אינה ההרתעה שתאוריית ההרתעה הצבאית מחפשת. מושג ההרתעה בתאוריה הביטחונית אומנם כרוך בפחד ובהיבט טריוויאלי זה, אך מובנו שונה.

⁴ לביקורות על מושג ההרתעה ראו לדוגמה, בידץ ואדמסקי (2014) וידעי ואורטל (2013).

⁵ תיאור זה הוא מופשט וכללי במידה מסוימת אך הוא נועד להבהיר בשפה פשוטה את ההבדל בין "מובן" ו-"הוראה" שרווח בספרות הפילוסופית מאז סוף המאה ה-19 בעקבות הכתיבה של גוטליב פרגה (פרגה, 1984).

ההמשגה הקלאסית של מושג ההרתעה הצבאית נמצאת אצל תומאס שלינג כ"איום שתכליתו להניא אויב מלפעול בדרך מסוימת" (שלינג, 1981). הרתעה צבאית פונה לטבע הרציונלי של האויב ומסבירה לו שהפעולה שהוא שוקל אינה מועילה לו במאזן עלות-תועלת. כדי שתתקיים הרתעה צבאית אפקטיבית מבחינה אנליטית נדרשים מספר רכיבים. ראשית, בהירות, על האיום להיות ברור כך שהאויב יבין את תוכנו ויטמיע אותו במערך השיקולים שלו. שנית, אמינות, על האיום להיות אמין כך שהאויב יסבור כי המאיים יממש את אותו במקרה ולא ינהג כפי שהוא נדרש. כמו כן, וחשוב מכול, נדרש קשר סיבתי בין האיום לבחירה של האויב שלא לפעול.⁶ ככל שהאויב בוחר שלא לפעול אך ממניעים אחרים, לא ניתן לומר שהוא הורתע מהאיום. רכיב נוסף הוא התמדה. תאוריית ההרתעה שהתפתחה לאחר מלחמת העולם השנייה חיפשה הרתעה יציבה וממושכת, הרתעה שתמנע מלחמה. ברנרד ברודי ניסח זאת במאמר מכוון סמוך לתחילת המלחמה הקרה כך: "עד היום היה תפקידו העיקרי של מנגנונו הצבאי לצנח במלחמות. ואילו מכאן ואילך מן הדין שתכליתו העיקרית תהיה - מניעתן של אלו" (ברודי, 1947). מכאן, נגזר הבדל חשוב מאוד בין הרתעה לבין מושג ההרתעה. בעוד שהרתעה ניתן למדוד לרוב לפי היעילות הרגעית שלה, מושג ההרתעה בהקשר הביטחוני לרוב יימדד בהתמדה שלו, ותפקידו האסטרטגי הוא לשמש עוגן במניעה ממושכת של תוצאה בלתי רצויה.⁷

הרתעה ניצבת בשדה מושגי רווי במושגים אחרים שגם תכליתם היא שימוש מחושב באיום. הרתעה ו"אילוץ" (compellence), הן סוג של "כפייה" (coercion).⁸ אך בעוד שאילוץ נועד להניע אויב לפעול בצורה מסוימת, הרתעה משרטטת קו בחול שעל המורתע אסור לעבור. ההרתעה מניאה את האויב מפעולה, בעוד שאילוץ דורש את הצעד הראשון מהמאיים (שלינג, 1981, 70).

בחיבור כלל הרכיבים הללו עולה בין השיטין התפקיד החשוב ביותר של הרתעה כאסטרטגיה צבאית - שימור הסטטוס קוו (George & Smoke, 1974). ככל שהתכלית של הפעולה איננה שימור המצב הקיים, הרתעה איננה הכלי המתאים.⁹ מן העבר השני, ככל שהסטטוס קוו נתפס כבלתי נסבל בעבור היריב, דינה של הרתעה

⁶ כתנאי רקע נדרשים מנגנונים אפקטיביים להעברת אותות בין הצדדים ובפרט את האיום ואת התגובה לו. דוק, אותות יכולים להיות פרימיטיביים יותר בצורתם ממסרים.

⁷ גם הצלחה בהרתעה מיידית (immediate deterrence) תיתפס ככישלון אם סמוך לאחריה האויב בכל זאת יפעל.

⁸ מושג נוסף בשדה זה הוא ההנאה (dissuasion) שנחשב כרחב יותר מהרתעה וניגודו הוא השכנוע. יש כאלו שמבחינים בין הנאה להתרעה על ציר זמן, הנאה מתקיימת בשלב מקדמי שבו ליריב עדיין אין יכולת ליצור איום, בעוד שהרתעה מתרחשת כאשר ליריב כבר יש את היכולת ליצור איום (Singh 2014).

⁹ אך היא יכולה בשילוב עם כלים אחרים. לדוגמה, הרתעת האויב מלתקוף רק כדי להכין מכת מנע עתידית. מדובר בהיבט מוגבל יותר של הרתעה ומורכב יותר לתכנן מהרגע שהאויב צופה כי גם אתה מעוניין לצאת מהסטטוס קוו.

להיכשל במוקדם או במאוחר.¹⁰ לכן, הרתעה תהיה אסטרטגיה שראוי לבחור בה רק כאשר אנחנו מעוניינים לשמר את הסטטוס קוו, והיא תשיג את מטרתה לאורך זמן רק כאשר גם הצד שכנגד מעדיף את הסטטוס קוו על פני האלטרנטיבות. תאוריית ההרתעה התפתחה על בסיס מושג "קר" זה, בעיקר לאור החשש מהמחירים הבלתי נסבלים של מלחמה לא קונבנציונלית (הרכבי, 1990). ההנחה הייתה שהיות ומתקפה גרעינית יזומה תגרור מכה שנייה, ושאינן יכולת אפקטיבית לייצר הגנה הרמטית מהמכה השנייה, כל שנותר לצדדים הוא להרתיע אחד את השני מלהיכנס למלחמה (הרכבי, 1964). הבחירה בהרתעה כאסטרטגיה המובילה הייתה רצויה מהצד האמריקאי היות והיא השתלבה באסטרטגיה הרחבה יותר של הכלה (containment), שהכירה בכך שהמודל הסובייטי לא בר-קיימא ויש לבלום את ההתפשטות ברית-המועצות עד קריסתה. שימור הסטטוס קוו היה עדיף על פעולה אקטיבית כנגד הגוש המזרחי (roll back).

בספרות מקובלת טקסונומיה עשירה של סוגי הרתעה,¹¹ אך לענייננו חשובה האבחנה בין שני מודוסים של הרתעה: הרתעה עונשית (*deterrence by punishment*), כשהאיום הוא בפגיעה באויב; והרתעה מניעתית (*deterrence by denial*) – איתות לאויב שתוכניותיו ייכשלו. דוגמה להרתעה עונשית תהיה באיום בתקיפה של תשתיות חיוניות אם האויב יתקוף, בעוד שדוגמה להרתעה מניעתית תהיה ריכוז כוחות משמעותי על קו הגבול כדי לאותת לו כי תוכניות תקיפה ייכשלו.

בהקשר הלא קונבנציונלי ההרתעה היא בעיקרה עונשית כשכל צד מאיים על השני בהשמדה הדדית מוחלטת.¹² מדובר בתאוריה מוצלחת ביותר שעמדה למבחן אמפירי ועד כה לא נכשלה גם כאשר אומות שמחזיקות בנשק גרעיני יצאו למלחמה אחת בשנייה.¹³ הסיבה לעדיפות הגישה העונשית בהקשר הלא קונבנציונלי ברורה, מחירי מלחמה גרעינית הן בהגדרה בלתי נסבלות לסוכן רציונלי.¹⁴ אך בהקשר הקונבנציונלי, מחיר המלחמה איננו גורם מרסן מספיק ומאזני עלות-תועלת משתנים תכופות באופן דינאמי. מחיר שנחשב בלתי נסבל בנקודת זמן מסוימת, עלול להיתפס כנסבל לאור

¹⁰ דוגמה לעניין זה היא ביציבות של הרתעה קונבנציונלית בגבול ישראל-סוריה עד לפילת משטר אסד. הגבול עמד שקט מאז הסכם שביתת הנשק ב-1974, גם כאשר המצב בין המדינות לא היה יציב. הן נלחמו אחת בשנייה על אדמת לבנון ב-1982, ובשלה תקריות קטנות לאורך השנים, כאשר הסורים גם תומכים בארגוני טרור ברחבי המזרח התיכון. אך ההרתעה הישראלית עבדה כי הסטטוס קוו היה מספיק נסבל לסורים כך שמחיר המלחמה הניא אותם מלחמם את הגבול.

¹¹ כמו כן, יש להבחין בין הרתעה ספציפית, שתכליתה למנוע פעולה נקודתית של יריב, לבין הרתעה כללית, שלא מוכוונת להקשר או למושא ספציפי.

¹² יש להבהיר לעניין זה שהרתעה באמצעות ענישה כפי שהיא מומשגת בספרות לא דורשה ענישה בפועל, אלא איום בענישה.

¹³ לדוגמה, ברית-המועצות וסין בתקופת סכסוך הגבולות ב-1969, או הודו ופקיסטן בזמן מלחמת קרגיל ב-1999. במלחמת קרגיל, פקיסטן טרם פיתחה יכולת תקיפה גרעינית ובין הצדדים לא היה מאזן אימה של השמדה הדדית מובטחת, משמע, המלחמה יכלה להתפתח בכיוון הגרעיני ה"טקטי". אף על פי כן, הכניסה של נשק גרעיני למשוואה בשני הצדדים אפשרה לפקיסטן "לרדת מהעץ" ולמנוע את התפתחות העימות המוגבל למלחמה קונבנציונלית מלאה.

¹⁴ גם הג'יאהדיסט עדיין צריך שמישהו יחיה ביום הדין.

שיקולים חדשים, שאינם בהכרח ידועים לצד המרתיע.¹⁵ לכן, בהקשר הקונבנציונלי הרתעה מניעתית נתפסת כעדיפה (Snyder, 1961; Mearsheimer, 1983). להרתעה מניעתית גם יש עדיפות על הרתעה עונשית בהקשרים קונבנציונליים משיקולים אפיסטמולוגיים שנוגעים ליכולת לאמוד את מאזני העלות-תועלת של הצדדים. לכל צד קל יותר להעריך את העוצמה הצבאית שלו ואת היכולת שלו לסכל מתקפה, מאשר את האופן שבו היריב תופס את עוצמת האיום ביחס למטרותיו (Snyder, 1970), לכן, קל לנו יותר לעצב איום מניעתי מעונשי בהקשר הקונבנציונלי. אומנם כתיבה מאוחרת (Freedman, 2004; Morgan, 2003) הטילה ספק במסגרת הקשיחה הזו של תאוריית ההרתעה מימי המלחמה הקרה, אך יש לה מעלה חשובה: היא מהווה **טיפוס אידיאלי** מוצלח להרתעה,¹⁶ שגם אם אפשר לתאר סטייה ממנו בפרקטיקה, הוא נותן לנו כלי תאורטי חשוב לחשוב על הרתעה באופן מופשט. ככל שדוקטרינת הרתעה מסוימת מתרחקת במידה ניכרת מהטיפוס האידיאלי, הדבר יקשה עלינו לקרוא לה הרתעה או לייחס לה מעלות שונות שאנו מייחסים להרתעה.

2. הרתעה כחול לבן

מושג ההרתעה הוא אחד ממושגי היסוד של תפיסת הביטחון הישראלית עוד מראשיתה (בן ישראל, 2013),¹⁷ ויש שטוענים ששורשיו אף עמוקים מכך (Rid, 2012). הרתעה, יחד עם התרעה והכרעה הן שלוש הצלעות הקלאסיות של "משולש הביטחון" הצבאי בלב תפיסת הביטחון הישראלית, שאליו נוספה עם השנים הצלע הרביעית של הגנה.¹⁸ אך מושג ההרתעה שהתפתח בישראל חריג ביחס למקבילות שלו במערב.

ישראל שלאחר מלחמת העצמאות הייתה מדינת סטטוס קוו ולכן אין זה מפתיע ששיח ההרתעה חלחל אליה. אך הממסד הביטחוני הושפע מהספרות על תאוריית ההרתעה הלא קונבנציונלית, חרף העובדה שהסכסוך הישראלי-ערבי התנהל במישור הקונבנציונלי (Adamsky, 2016, 164), ויישם אותה באופן לא ביקורתי.

¹⁵ מבחינה אמפירית קשה לקבוע בבירור כי סוג אחד של הרתעה עדיף על השני, אך אנליזה של חמישים ושמונה מקרי מבחן של הרתעה קונבנציונלית עקיפה, גילתה שהרתעה באמצעות מניעה אפקטיבית יותר מהרתעה באמצעות ענישה (Huth and Russett 1988).

¹⁶ במונחים של מקס ובר, טיפוס אידיאלי (Ideal Type) הוא כלי אנליטי ולא תיאור של מציאות קיימת. זהו מודל תאורטי שמחדד תכונות מרכזיות של תופעה חברתית מסוימת כדי שנוכל להשוות אליה מקרים אמפיריים.

¹⁷ יחד עם זאת, יש לציין כי בן־גוריון עצמו, שלו מייחסים את ניסוח תפיסת הביטחון הישראלית, מעולם לא נקב במשולש הביטחוני, וכשהוא נשאל מה האדנים שעליהם מושתת ביטחון ישראל הוא מנה את: צבא חזק, שותפות מעצמתית, העם היהודי, והגניוס היהודי. למעשה לא ברור כלל מבחינת היסטוריוגרפיה מתי נקבע המשולש הביטחוני בצורתו הנוכחית אך ככל הנראה הדבר התרחש בשנות ה־80 (ארד, 2016; בר, 2024). כך או כך, בימינו הוא נתפס כאדן היסוד של תפיסת הביטחון הישראלית וזה מה שחשוב לעניינו.

¹⁸ דו"ח מרידור משנת 2006 אישש את חשיבותה של ההרתעה בתפיסת הביטחון הישראלית, והוסיף לטריאד הרתעה-הרתעה-הכרעה את רכיב ההגנה (מרידור ואלדד, 2018). אומנם דו"ח מרידור לא אומץ בהחלטת ממשלה, אך ממשלת ישראל למעשה מעולם לא אימצה תפיסת ביטחון רשמית, ולכן דו"ח מרידור הצטרף ל"חוקה הבלתי כתובה" של תפיסת הביטחון הישראלית מכוח זה שפעלו לפיו.

(Bar-Joseph, 1999) לכן, חרף העובדה שישראל פעלה בסביבת איומים קונבנציונליים בעיקרה, מושג ההרתעה הישראלי לא התפתח לאור תפיסה מניעתית, אלא להיפך, על תפיסה עונשית במפגיע (Rid, 2012).

מושג ההרתעה שהתפתח אז לא היה נטול היגיון והיו לו רגליים במציאות הביטחונית החריגה שאפיינה את השנים הראשונות לאחר קום המדינה. לאחר מלחמת העצמאות והסכמי שביתת הנשק, הממסד הישראלי יצא מנקודת הנחה שבין ישראל לבין מדינות ערב יתקיימו עוד סבבי לחימה רבים, וכי שיווי משקל יציב איננו יעד ריאלי. הסכסוך הישראלי-ערבי היה נגוע בא־סימטריה מובהקת בין ישראל למדינות ערב בנתונים כגודל האוכלוסייה, שטח ומשאבים, ולכן לא היה מקום להניח כי ישראל תוכל להכריע את האיום הערבי באמצעים צבאיים (פרייליך, 2019, 40-42). משולש הביטחון (כפי שנודע לימים) הוא תוצר של התאמה דינמית של מושגים למציאות. ההרתעה נועדה לדחות את סבבי המלחמה ככל הניתן, ההרתעה נועדה לתת לצה"ל שהות מספקת להתכונן למלחמה כשההרתעה נכשלת, וההכרעה נועדה לאפשר ניצחון צבאי מהיר וחד ששייב את ההרתעה (בר־יוסף, 2024). בין השלושה, תפסה ההרתעה את הבכורה ככלי עיקרי למימוש היעד של דחיית סבבי אלימות ושל צמצום היקפם, והפכה אבן הבוחן שהגדירה מצבים, מטרות, הישגים וכישלונות (פרייליך, 2019, 43).

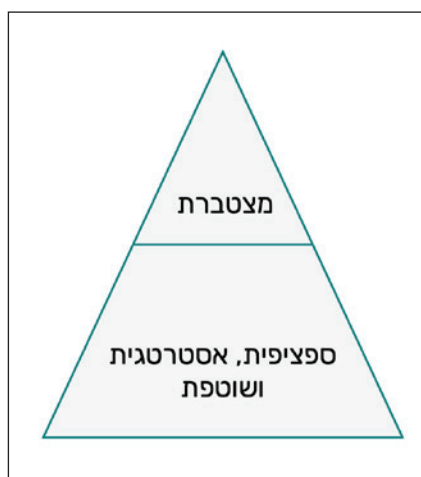
מאמר זה לא מציע היסטוריוגרפיה של התפתחות מושג ההרתעה הישראלי, אלא מנתח תצלום חטף (snapshot) של מושג זה כיום. למושג זה כיום יש חמישה מאפיינים שהם בחלקם ייחודיים.

המאפיין הראשון הוא קונבנציונליות. ההרתעה הישראלית פועלת בסביבה קונבנציונלית מבחינת איומים, ומפנה איומים קונבנציונליים כלפי הסביבה.¹⁹ כאמור לעיל, בהקשר הקונבנציונלי מודוס ההרתעה העדיף הוא המניעתי, אך בישראל דווקא התפתח מושג עונשי. המציאות לאחר הסכם השלום עם מצרים וירידת האיום הקונבנציונלי הגדול על ישראל הפכו למעשה את מושג ההרתעה הישראלי לבעייתי כבר אז, ועליית המשקל של איומים א־סימטריים מצד ארגוני טרור תת־מדינתיים הייתה אמורה דווקא להטות את הכף כנגד הרתעה. ארגונים אלו נעדרים מרכז כובד פוליטי וצבאי וישנו קושי מהותי ליצור מולם הרתעה אפקטיבית, ויתרה מזאת, יש קושי ברור להכריע אותם בשדה הקרב. הרתעה בהקשרים אלו עשויה להיות מלכודת (Adler, 2009). אך ויתור על מושג ההרתעה נתפס ככואב במיוחד בין היתר בגלל שהיה כרוך בעבותות במושג ההכרעה (Naveh, 1995; Adamsky, 2016). למעשה, הגישה העונשית אף החריפה בשלושת העשורים האחרונים. המאפיין השני הוא היפר־עונשיות. לא רק שההרתעה הישראלית היא עונשית בכך שהיא מתמקדת באיומים, אלא שבהמשגה הישראלית עלינו לממש אותם לעיתים תכופות. החרב לבדה לא נתפסה כמאיימת מספיק, יש לגאול אותה בדם לעיתים תכופות (Adamsky, 2016).

¹⁹ מאמר זה אינו דן בהרתעה ישראלית לא קונבנציונלית ככל שקיימת.

ההיפר־עונשיות כרוכה במאפיין השלישי, ההרתעה הישראלית היא קרימינולוגית. בהמשגה זו ישראל "אוכפת חוק" באמצעות הפעלת כוח (Rid, 2012). דרך הפעלת כוח במקרה נקודתי, ישראל שואפת ליצור הרתעה כללית פרוספקטיבית כלפי שחקנים אחרים שיפנימו את השלכות הפעולה כנגד ישראל ולעצב "כללי משחק".²⁰ בשלושת העשורים האחרונים הגישה העונשית תפסה צורה של אכיפת חוק כההליך למידה שיגרום להפנמת נורמות בקרב ארגונים תת־מדינתיים וימתן את נטייתם לתוקפנות. תפקידה של ההרתעה הישראלית הוא לא "למגר את הפשיעה" אלא להורידה לרף נסבל, מתוך מטרה לעצב נורמות התנהגות רציונליות בקרב השחקנים השונים (Lieberman, 2013). הדוגמה הפרדיגמטית לכך היא "מבצעי ההרתעה", אך הדבר היה נוכח בהיבטים שונים של הפעלת הכוח בידי ישראל בשנים שקדמו לאירועי ה־7/10.

המאפיין הרביעי הוא אימפריאליות, מושג ההרתעה הישראלי חורג מגדר איום שנועד למנוע את שינוי הסטטוס קוו. הוא כולל גם היבטים של אכיפה, של מניעה ושל סיכול. כמו כן, מבחינת ציר הזמן הוא נוכח הן לפני פריצת סכסוך, במהלכו, ואחריו. המאפיין האחרון הוא דו־קומתיות. כשאנחנו מדברים על הרתעה בישראל אנחנו מדברים למעשה בשני רבדים שונים שניתן להמשיג באמצעות הטקסונומיה המרובעת של בר־יוסף (Bar-Joseph, 1999, 151-157):

שני מדרגי ההרתעה הישראלית בהמשגה המקובלת

²⁰ גישה זו כבר מצויה בדבריו של משה דיין ב־1956: "לא היה בידינו להבטיח כל צינור מים מפיצוץ וכל עץ מעקירה. לא היה בידינו למנוע רצח עובדים בפרדס ומשפחות בשנתן. אך היה בכוחנו לקבוע מחיר גבוה לדמינו, מחיר יקר מכדי שכדאי יהיה לשוב הערבי, לצבא הערבי, לממשלות הערביות לשלמו. משמעות פעולת התגמול היא כי ישראל רואה בהסתננות כפעולת איבה בלתי נסבלת והיא מורה את כוחותיה לעבור את הגבול ולפגוע בארץ הערבים. הפגיעה אינה פעולת נקם. זו פעולת עונש והתראה שאם אותה ממשיכה לא תשתלט על תושביה ולא תמנע את פגיעותיהם בישראל יעשו הכוחות הישראליים שמות בארצה" (בר, 1990, 92).

- הרתעה שוטפת (current deterrence): מניעת הסלמה בפעולות נגד ישראל בגזרת המלחמה בעצמות נמוכה, מתקשר למה שנקרא בישראל ביטחון שוטף - בט"ש.
 - הרתעה ספציפית (specific deterrence): נועדה למנוע משברים שעשויים לסכן אינטרסים ביטחוניים חשובים דרך שרטוט "קווים אדומים" (לדוגמה, חסימת מצרי טיראן בידי המצרים הייתה קו אדום ישראלי ממלחמת סיני עד מלחמת ששת הימים).
 - הרתעה אסטרטגית (strategic deterrence): נועדה למנוע מלחמה כוללת בדרך של הפגנת עליונות צבאית.
 - הרתעה מצטברת (cumulative deterrence): נועדה לשכנע את מדינות ערב, ומאוחר יותר אויבות אחרות, שהמאמצים לחסל את ישראל יהיו כרוכים במחירים בלתי נסבלים בעבורן, וכך להניע אותן אל עבר הסכמים פוליטיים של הכרה הדדית ושלום.²¹
- קיימת הנחה אמפירית (שהיא ככל הנראה שגויה) שהפכה לאקסיומה, שבין כל רכיב לרכיב, ובין המדרג התחתון לעליון יש יחסים של קורלציה ושל סיבתיות. בפרקטיקה אין תמיד הבחנה בין רובדי ההרתעה השונים. על בסיס אפיון מחומש זה, מאמר זה יציע ניתוח ביקורתי בכמה ממדים: מושגי, יישומי, ואפיסטמי. ניתוח זה יצביע על כך שמושג זה פגום ולא יכול לשאת את הנטל האסטרטגי שמונח על כתפיו.

3. ההרתעה הישראלית כמושג רחב מדי

תמצית: מושג ההרתעה הישראלי למעשה חובק שלל מושגים אחרים. מושג רחב הוא מושג עמום, וגרוע מכך קשה לבחון את הצלחתו במציאות. כאמור לעיל, הרתעה היא בעיקרה אסטרטגיה שצד בוחר כאשר הוא מעוניין לשמר את הסטטוס קוו ולהניא יריב מלהפר אותו. מדובר בכלי עוצמתי אך מוגבל בהיקפו. אך מושג ההרתעה הישראלי הוא אימפריאלי וחובק למעשה את כל היבטי הפעלת הכוח הצבאי.²²

ראו לדוגמה באסטרטגיית צה"ל משנת 2015 אשר הגדירה לראשונה את ההרתעה הישראלית במסמך רשמי ומחייב (מסמך זה לא חידש אלא רק העלה על גבי כתב תפיסות שהיו קיימות מלכתחילה). כדי להבין את הבעייתיות במושג ההרתעה אביא סעיפים רלוונטיים:

²¹ הלכה למעשה, ההרתעה המצטברת היא סוג של פעולת אילוף אסטרטגי ארוך טווח.

²² מעניין כי דווקא דוקטרינות הרתעה לא מערביות דומות יותר להרתעה הישראלית. כך לדוגמה, הן מושג ההרתעה הרוסי (Adamsky, 2021) והן מושג ההרתעה הסיני (Cheng, 2021) מערבים ממדים של כפייה בהרתעה. בחינה השוואתית של מושגי הרתעה שונים חורגת מגדרי מאמר זה, אך יש לציין כי עצם העובדה שמושג ההרתעה הישראלי שונה מהמושג המקובל במערב אינה כשלעצמה פגום. השאלה היא עד כמה עומד מושג זה ביעדים התאורטיים והפרקטיים שמונחים לפניו.

25. ההרתעה נוצרת בתודעה, אך היא מתבססת גם על רכיבים פיזיים ומוחשיים שמהווים חלק משיקולי האויב, כגון תוצאות עימותים קודמים, פעולות בשגרה הממחישות את חוסר התוחלת בעימות ואיום מתמיד בהפעלת כוח.

28. ההרתעה על כל אויב עליה להיות – א. ללא הקשר מסוים – כללית ומצטברת על פני זמן, כדי לשמר את המצב הקיים ולעצב "כללי משחק" רצויים לישראל. ב. במקרה של הקשר משברי מסוים – ספציפית וממוקדת, כדי לכפות על האויב לפעול, או להימנע מפעולה, כדי לעצור התדרדרות ולמנוע מלחמה.

ג. אלה מרכיבי ההרתעה: (1) איום אמין בפעולות התקפיות חריפות אשר יגבו מחיר כבד במקרה של תקיפה נגדנו. מרכיב זה מתבסס על – (א) בניין כוח שבחלקו גלוי לאויב, הממחיש את היכולת ואת המוכנות להסב לו נזק. (ב) פעולות תודעה המבטאות את נכונותנו לקבל עלינו סיכונים. (ג) פעולות התקפיות מוגבלות לאיתות על חריגה מ"כללי משחק" ונכונות לקבל סיכונים. (2) בניין כוח הממחיש את חוסר התוחלת לאויב (לדוגמה: מערכות הגנה). (3) סיכול ושיבוש יכולות.

מטוסי קרב מסוג F-35 (אדיר) של חיל האוויר הישראלי (דובר צה"ל)

המשגה זו של ההרתעה מערבת ההרתעה באמצעות ענישה, ההרתעה באמצעות מניעה, ההרתעה כללית, ההרתעה מצטברת, ספציפית, הפעלת כוח, הגנה, סיכול, ומניעה. לפי הגדרה זו ההרתעה היא כל ההיבטים של אסטרטגיה צבאית. גם הכרעה, לדוגמה, תיכנס כחלק מתוצאות עימותים קודמים. אך הבעיה היא שככל שמושג מנסה לתפוס יותר תחת רשתו כך הוא דל יותר. כשמושג מקבל תוכן כה רחב הרי שהתחולה שלו נהיית טריוויאלית. אם היינו קובעים מושג "צבעל" שאמור לחול על כל מופע של

אדם, כחול, ירוק, לבן ושחור, התוצאה הייתה שכמעט כל דבר במציאות היה צבעל. בהקשר הצבאי, מושג רחב מדי מוליד אסטרטגיה צבאית עמומה. אסטרטגיה צבאית במובן המופשט ביותר היא תאוריה שאמורה לאפשר לנו לעצב לאורה פרקטיקות שונות. בהתאם לכך, יש חשיבות עליונה לכך שיהיה ניתן למדוד באופן אמפירי את הצלחתה של האסטרטגיה במציאות. עלינו לנסח היפותזות שנוכל לאשש בעזרת ראיות אמפיריות. כשההיפותזות שלנו מנוסחות באמצעות מושג עמום, למעשה לא ברור כלל מה היעדים במציאות שניתן לאורם למדוד הצלחה.

כשהרתעה מוגדרת באופן כה רחב, הן בזמן – מצטברת וספציפית, הן באמצעים – בניין כוח, איום ואף פעולות, והן ביעדים – מניעת פעולה ועיצוב כללי משחק, קשה לבודד את ההשפעה של פעולה ביחס לשלל היעדים השונים שנכרכים יחדיו. כל פעולה עשויה להיתפס ככזו שתורמה בהיבט כזה או אחר ל"הרתעה". כשמוסיפים לכך את העובדה שההרתעה הישראלית היא דו־קומתית, מקבלים מצב בעייתי עוד יותר. לדוגמה, גם כשלון של הרתעה ספציפית עשוי לתרום להרתעה המצטברת. ללא אפשרות לבחון דברים באופן ברור ולקבוע האם פעולה מסוימת הצליחה להגשים את יעדיה, קשה לנו לאבחן ולקבוע כי קיים קשר סיבתי בין הפעולות שאנחנו מבצעים, לבין יצירת הרתעה במציאות.

על פניו נראה שבהמשגה כזו רחבה, מושג ההרתעה הישראלי אינו נועד להיות תשתית לאסטרטגיה צבאית, אלא יותר "אני מאמין" שמתלווה להפעלת הכוח, ומכוון לדימוי מרתיע, אך לא בהכרח ליצירת הרתעה צבאית. ככל שכך הדבר, עלינו להגיד זאת מפורשות ולהבין שדימוי מרתיע לא בהכרח יתורגם להרתעה במציאות.

4. כשל המחקק

תמצית: ההמשגה של ישראל כמי שמחוקקת נורמות בעבור אויבים א־סימטריים סביבה נגועה בכשל עמוק. מערכת היחסים שבין ישראל לארגוני הטרור לא דומה למערכת היחסים שבין המדינה לפושעים, ובמובנים רבים הניסיון ליצור נורמות מרתיעות באמצעות הפעלת כוח דווקא פועל לרעת ישראל. כאמור לעיל, ההרתעה הישראלית היא היפר־עונשית וקרימינולוגית. תחת המושג שהתפתח, ישראל היא שריף שמעניש עבריינים ברחבי המזרח התיכון ומרתיע עבריינים מועדים מלפשו. בכך שהוא מעניש עבריינים, הוא גורם להפגנת הנורמות אצל שאר האוכלוסייה. או במילים אחרות, ישראל היא כמו המדינה שמחוקקת "חוק פלילי" לאזור וגם אוכפת אותו. אך גישה זו טומנת בחובה שורה ארוכה של בעיות וכשלים שאדון בהם יחדיו.

ראשית, כדי לעמוד על הסכנה בתפיסה כזו, יש להתייחס להבדל העמוק בין ענישה בתחום הקרימינולוגי לענישה כחלק מהפעלת כוח צבאי. המדינה נהנית ממנופול על כוח, ומהיכולת לקבוע נורמות בעבור האזרחים הכפופים לסמכותה.

פושעים אומנם עוברים על החוק, אך רק לעיתים נדירות הם מערערים בכך על עצם סמכותה של המדינה לקבוע חוקים ועונשים. זה איננו המצב כשמדובר בארגוני טרור, או באויבים בזירה הבין-לאומית. אלה כופרים בסמכותה של ישראל לקבוע את "כללי המשחק", ואף דוחים את הכללים עצמם. היות והסטטוס קוו שישיראל מחוקקת בעבורם הוא בלתי נסבל מבחינתם, הם בהכרח לא יכולים לקבל אותו, ובכך כל ניסיון לעצב כללי משחק בהכרח יהפוך לבלתי יציב.²³

מהצד השני, ההמשגה של הרתעה בכלים של ענישה למעשה צורבת בתודעה הישראלית את הכישלון כנבואה שמגשימה את עצמה. היות וההמשגה הקרימינולוגית יוצאת מנקודת מוצא של פשיעה ככורח המציאות, ישראל למעשה מקבלת את "העבריינות" נגדה כגזרת גורל. אך אם כך הדבר, קשה למדוד את ההצלחה של מושג זה. ההרתעה הלא-קונבנציונלית, כאמור, נשענה על הצלחה אמפירית ברורה ומדידה – היעדר פריצת מלחמה גרעינית. לעומת זאת, ההרתעה הישראלית לא ניתנת למדידה, וגם תקופות שבהן "הפשיעה" עולה ויורדת לא יכולות להעיד על הצלחת ההרתעה.

כאן המקום לציין כי לא רק שבין הפעלת כוח להרתעה אין קורלציה ברורה אלא שאף בין הכרעה להרתעה אין קורלציה. מדינות ערב וארגוני טרור פתחו בפעולות מזוינות כנגד ישראל דווקא כשזאת הייתה בשיאי עוצמתה הצבאית ונמנעו מעימות בעיתות שפל (Adamsky, 2016, p. 167). לדוגמה, המצרים פתחו בפשיטות לתוך חצי האי סיני פחות מחודש לאחר סיום מלחמת ששת הימים למרות היותה ההכרעה הברורה ביותר שהושגה באחת ממלחמות ישראל. מהצד השני, סוריה בחרה שלא להגיב להפצצת הכור הגרעיני בדיר א-זור למרות החולשה שצה"ל שידר במבצע הקרקעי הכושל במלחמת לבנון השנייה.

חוסר יכולתה של הכרעה צבאית לבסס הרתעה אסטרטגית אפקטיבית נובע מהיותה של ההרתעה כלי מדיניות שנועד לשמר את הסטטוס קוו. ככל שהסטטוס קוו בלתי נסבל בעבור המורתע, החולשה הצבאית שלו לא תספיק כדי להניא אותו ממלחמה, גם אם יתרונו הצבאי של המרתיע מובהק. מה שבולס את הכוונה לתקוף איננה תבוסה צבאית, כי אם סטטוס קוו שנתפס כסביר מספיק בעבור כולם (Bar-Joseph, 2005). כמובן שאין בכך לומר שישיראל צריכה לשאוף ליצור לאויבינו סטטוס קוו נסבל, ככל שהסטטוס קוו לא מתאים לנו עלינו לפעול כדי לשנותו. אך ככל שאנו רוצים לשמור על סטטוס קוו עלינו לדאוג שהוא יהיה לכל הפחות סביל בעיני הצד השני.

הכשל השני שנוגע לחשיבה זו הוא התוצאה של יצירת נורמה. פושעים לא מפסיקים לפשוע מעצם זה שנקבעה נורמה, אף אם יש בצידה עונש מרתיע; אלא הם מחפשים כיצד למצוא פרצות בחוק (Rid, 2012). הניסיון של ישראל לקבוע נורמות

²³ למעשה, לפי ברייטסוף (2024, עמ' 76) מבחינה היסטורית תהליך זה אף דחף אויבים אל עבר הפעלת כוח כאשר ישראל מקבעת סטטוס קוו שמבחינתם הוא בלתי נסבל.

קשיחות דוחף את אויביה להיכנס לתהליך למידה מהיר כיצד לפרוע חוק. נניח וישראל קובעת כי כל ירי רקטי על היישובים בדרום הארץ יענה בתגובה אגרסיבית. חמאס עשוי להפנים את הנורמה הזו אך בכל זאת לאתגר את ישראל. אולי הם ישגרו בלוני נפץ, אולי יפתחו בירי נ"ט על הכבישים מסביב לרצועה. כיצד ישראל תנהג? הרי לא מדובר באירוע שהכלל שעיצבה ישראל מגדיר לו תגובה, ולכן היא תעמוד בפני דילמה.

מכאן גם עולה בעיה אקוטית נוספת בגישה זו: היא מכניסה את ישראל למצב של הרתעה סימטרית שהיא אינה מעוניינת להיות בה (Adamsky, 2016, Pp. 181-182). הרצון לשמר את השקט עלול להרתיע את ישראל שלא לחרוג בתגובותיה כדי לא להביא את חמאס לירי למרכז הארץ. משוואות הרתעה הן בסופו של יום משוואות, כדי לשמור על צד אחד של הנוסחה יש לשמור גם על הצד השני. הניסיון לקבוע כללי משחק דרך מבצעי הרתעה בעצם חותר תחת הנחת היסוד המרכזית של מושג ההרתעה הישראלי – אנחנו לא רוצים להיות מורתעים מלפעול.

אם לא די בדברים אלו, הניסיון לקבוע כללי משחק דרך מבצעי הרתעה עונשיים נתקל בבעיה חריפה נוספת שהיא מנת חלקה של כל גישה קרימינולוגית להרתעה. השיטה הקרימינולוגית בנויה על חשיבה תועלתנית [שמזוהה היסטורית עם החיבור עם התאוריה של בקריה (2018)], המטרה היא למצוא את נקודת האיזון שבה תוצאות הענישה הופכות את הפשע ללא יעיל בעבור פושע פוטנציאלי.²⁴ אך גישה זו עמוסה בעיות למכביר.

עיצוב מדיניות לפי שיקולי עלות-תועלת מניח הנחות רקע נוקשות על הרציונליות של עבריינים מועדים (Stein, 2009). אך פשיעה היא ברובה לא רציונלית בהיבט של עלות-תועלת. כמו כן, אף אם נצליח לגשר על כך דרך שקלול אי-רציונליות של עבריינים מועדים, עדיין נתקשה למצוא את נקודת האיזון הרצויה מפאת הקושי להבין את שיקולי העלות-תועלת של העברייני. אולי הוא מבכר את הכבוד שלו בעולם התחתון על פני החופש שלו? אם הדבר נכון ביחס לפושע החולק עימנו תרבות ושפה, הדבר נכון שבעתיים כשמדובר בארגוני טרור שמגיעים מתרבויות אחרות בעלות אתוס שונה. בוודאי כשאלו מאמצות פעולות, כמו טרור מתאבדים ככלי רציונלי במאבק שלהן. מתקפת ה-7/10 היא דוגמה מצערת. יחיא סינוואר ככל הנראה ידע שהמתקפה תוביל להרס חסר תקדים ברצועה, הדבר לא הרתיע אותו כי מבחינתו מדובר בנזק משתלם ביחס למטרה.

יש שטוענים שחלופה לניסיון להבין את שיקולי עלות-תועלת של עבריינים כאלו היא בהבנה שאלו מגיעים מתרבות ששמה דגש על כבוד ועל השפלה. לפיכך, הפתרון הוא בעיצוב עונשים שיתפסו כמשפילים בעיני עבריינים מועדים ויפגעו בסטטוס

²⁴ אלו מחושבות כמכפלה של ההסתברות לגילוי וחומרת העונש. כך לדוגמה, קביעת עונש מוות על חניה שלא כדין לא תהיה אפקטיבית אם אין כל אכיפה בפועל. מצד שני, אכיפה מושלמת לא תהיה אפקטיבית אם הסנקציה מינורית.

החברתי שלהם כ"חזקים". אך גם כאן אנו ניצבים בפני פער ידע משמעותי – אנו צריכים להבין מה נתפס כיוצר כבוד או השפלה באותה תרבות. חיסול סינוואר מהווה דוגמה לבעייתיות שבכך. ישראל הפיצה צילומים של סינוואר ברגעיו האחרונים בהנחה שהם מציגים אותו כחלש, יושב לבדו ומנסה להילחם ברחפן עם פיסת עץ. אך אלו דווקא צרבו בעולם הערבי את הדימוי שלו כ"חזק", כלוחם עד טיפת הדם האחרונה לבדו מול יריב חזק ממנו.

ניסיונות אלו לקבוע כללים באמצעות מבצעי הרתעה כשל בפועל בעצם הניסיון לקבוע כלל קשיח. דווקא ישראל היא זו שנאלצה להפנים התנהגות אגרסיבית יותר ויותר לאורך זמן. יש לכך שתי דוגמאות ברורות. ראשית, בימי רצועת הביטחון הייתה מוסכמה בין ישראל לחזבאללה כי העימות יתנהל ברצועת הביטחון. ההרג של מזכ"ל חזבאללה עבאס מוסוואי בפברואר 1992 הוביל לשינוי מדיניות מצד חזבאללה בירי קטיושות נרחב לצפון הארץ. המצב החדש היה בלתי נסבל מבחינת ישראל וזו יצאה למבצע 'דין וחשבון' בשנת 1993, שמטרתו הייתה לקבוע קו אדום שבמסגרתו חזבאללה לא יורה על יישובים אזרחיים. אך ישראל כבר לא הצליחה להחזיר את השד לבקבוק, גם לא לאחר מבצע 'ענבי זעם' ומבצעים מאוחרים וחזבאללה רק הרחיב את טווח הירי. מבחינת חזבאללה הוא בעצמו שותף סימטרי שיכול לקבוע את משוואת ההרתעה.²⁵

דוגמה מטרידה יותר הייתה מול החמאס ברצועת עזה. במבצע 'גשמי קיץ' ב-2006 נורתה לראשונה רקטה מרצועת עזה לאשקלון. במבצע 'עופרת יצוקה' ב-2009 חמאס כבר שיגר רקטות ליבנה ולבאר שבע. במבצע 'עמוד ענן' ב-2012 כבר נורו רקטות אל עבר גוש דן וירושלים. במבצע 'צוק איתן' ב-2014 כבר נורו רקטות אל עבר חיפה. כל מבצע כזה שנתפס כמחזיר הרתעה וקובע נורמה בעבור החמאס בדבר ההשלכות של ירי רקטי אל עבר יישובים אזרחיים, לא רק שכשל בקביעת הנורמה, אלא שחמאס אף הסלים את טווחי הירי ואת העצימות שלהם עם הזמן. מבצעי ההרתעה השונים לא יצרו הרתעה בפועל.²⁶

לבסוף, הניסיון לעצב עונשים "יעילים" דווקא כופה על המעניש ריסון – שימוש בכוח גולמי אגרסיבי הוא לא פרודוקטיבי ליצירת הרתעה באמצעות ענישה (Kuperwasser, 2008). אם העונש חריף מדי, הוא עשוי לדרוש השקעת משאבים גדולה למימוש, ולכן עבריינים יפקדו בכך שהאיום אמין. ככל שהעונש החריף דווקא ממומש יש סיכון בהגבלת רף הסבילות של האויב. בני אדם נוטים לאדפטציה הדונית (hedonic adaptation) – חזרה לרמות ממוצעות של אושר ועצבות למרות שינויים דרמטיים חיוביים או שליליים בחייהם. הפעלה תכופה של עוצמה קטלנית

²⁵ מדיניות זו התהפכה על מזכ"ל חזבאללה חסן נסראללה בספטמבר 2024 במה שדווקא מדגים את הפריכות של משוואת הרתעה שלא נוחה לצד השני.

²⁶ לאחרונה התפרסם ניתוח שטוען שהפעלות הכוח התכופות ברצועת עזה תרמו ליצירת הרתעה (Berman et al., 2024). יש לציין כי הכותבים סוברים כי סוג ההרתעה שנוצר הוא אינו "שלם" מה שמעורר שאלה תאורטית רחבה יותר – מה שווה הרתעה כשאינה שלמה?

דווקא מקטינה את האפקטיביות שלה היות והאויב, והאוכלוסייה האזרחית, מתרגלים ומנרמלים את המצב החדש. הסיכון הזה מחריף כשמדובר בניהול סבבים בניגוד למלחמה רציפה.

5. לצפות אל תוך הקופסא השחורה

תמצית: אנחנו לא יכולים לדעת מתי הם מפחדים. לכן, אנחנו מנסים להסיק זאת על סמך ראיות חיצוניות. אך בהיעדר ראיות ברורות לתהליכי החשיבה הפנימיים אצל האויב, אנו נוטים להתייחס לשקט מצידו כראיה לכך שהוא מורתע. הדבר מוביל להערכה לא רציונלית של כוונותיו.

כשמדובר באיום במלחמה גרעינית, יש לנו ודאות גבוהה שהצד השני מורתע מלתקוף היות ואנו יודעים שהעונש יהיה גדול כל כך – השמדה מוחלטת – כך ששום צד רציונלי לא יעז להסתכן בו. כאמור לעיל, בעיצוב הרתעה קונבנציונלית יש קושי לפעול בגישה עונשית היות וקשה לנו לדעת איזה עונש יתפוס היריב כמרתיע מספיק. לכן, בתאוריה של הרתעה קונבנציונלית מקובל להסתמך על הרתעה באמצעות מניעה שרף הוודאות שלה נמוך יותר ושהיא דורשת כי המרתיע ידע מה היכולות שלו למנוע תוקפנות, ולא איך היריב שלו תופס את מאזן העלות-תועלת של הפעלת הכוח.

הגישה הישראלית, כאמור לעיל, משלבת תפיסה עונשית בהרתעה קונבנציונלית. בהתאם, התפתח צורך עליון להבין מתי ההרתעה "נגמרת" וצריך להתכונן להכרעה. הכלי העיקרי כדי לקבוע האם האויב מורתע הוא ההערכה המודיעינית.²⁷ אך כאן גלומה בעיה עמוקה, שהרי אין לנו למעשה יכולת לדעת בוודאות מתי אויב מורתע, ואין לנו גם דרך לדעת מה מהצעדים שלנו גרם להרתעה ככל שהתרחשה. לכן, המאמצים הרבים שמושקעים בהפקת מודיעין בדבר תחושת ההרתעה אצל אויבי ישראל נעשים לשווא.

בהיעדר גישה ודאית לתהליכי השכילה של היריב ולתפיסות שלו,²⁸ אנו נאלצים להסיק את קיומה או את העדרה של הרתעה מאירועים חיצוניים. נכפה עלינו להסיק את קיומה של הרתעה מקורלציה בין שקט לבין הרתעה, בבחינת המשוואה

²⁷ התלות הזו מופיעה כבר אצל בן-גוריון במסמך היסוד של תפיסת הביטחון הישראלית שידוע בכינוי "18 נקודות": "השאלה העיקרית כמובן היא : 1) אם צפויה לנו מלחמה; 2) ואם נוכל לעמוד בה ולנצח. השאלה הראשונה תלויה בהלך רוח ובשאיפות המדיניות של שליטי-ערב, ובכוחם המלחמתי. בקביעת התשובה לשאלה זו אני תלוי לגמרי בידיעות ובדעות של המודיעין הצבאי שלנו, שהוא אגב, אולי הענף המשוכלל והמוכשר ביותר בכל שירותי".

²⁸ גם אם נניח במצב מדומיין שהיריב פורש את כל תהליכי השכילה שלו במסמכים, ואנחנו מצליחים לשים עליהם את היד, עדיין הדבר לא מספיק כדי להבין את האופן שבו הוא תופס עלות ותועלת. נניח והיריב כותב "כדאי להפר את הפסקת האש רק אם זה משרת את ההגנה על אתרי הקודש". התיבה "משרת" היא לא תיבה שניתן לפרש באופן ברור מבלי להבין את התפיסות של היריב. מבחינתו הסלמה דתית עשויה למשל לשרת את ההגנה על אתרי הקודש גם אם בטווח הקצר נראה שהיא מובילה לפגיעה. בעגה פילוסופית אפשר לכתוב שנוכל לפרש את תהליכי השכילה עם ידע טוב על המושגים הרזים והעבים שהיריב משתמש בהם, אך רכישת ידע כזה היא עניין מורכב כמו שכל מי שהתנסה בהגירה יכול להעיד.

שקט=הרתעה. מדובר בהיסק שגוי, ויפים הדברים של הרכבי על כך: "אין להסיק מאי-פריצת מלחמה כי הושגה יציבות. השלום או אי-פריצת המלחמה הם תופעות מורכבות, שאין להעמידן על כוננות הרתעתית גרידא" (הרכבי, 1964, 141). כשאנו ממשיגים הרתעה כך אנחנו מאבדים יכולת לאתר קשר סיבתי בין הפעולות שלנו לבין יצירת הרתעה ופשוט מניחים קשר כזה באופן אקסיומטי, כפי שבידץ ואדמסקי כבר ניתחו בעבר המתאם: "בין השימוש בכוח של צה"ל לבין ההתנהגות הרצויה של היריב נתפס כסיבתי. שקט נתפס, בדרך כלל, כאישור לאפקטיביות של ההרתעה, ומנגד, אלימות נתפסת כתוצאה ישירה של כישלון בהפעלת הכוח. אולם, יש להוכיח את הקשר הסיבתי הזה, ולא להניחו" (בידץ ואדמסקי, 2014, 27).

החלטה של אויב שלא לפתוח במלחמה יכולה לנבוע משלל נימוקים שאינם קשורים בפחד שלו מהעונש שנשית עליו במלחמה. האויב עשוי להיות עסוק בזירה אחרת, במחלוקת פנימית על האסטרטגיה קדימה בתהליכי רה-ארגון וכך הלאה. או, בחלופה המטרידה ביותר, האויב עשוי פשוט להתכונן לקרב ומנסה ליצור הונאה אסטרטגית. משמע, אין טעם להסיק מעצם קיומו של שקט שהוא נגרם מפחד מהתגובה הישראלית. שקט אינו ראיה להרתעה, או למצער, מדובר בראיה חלשה ביותר. העובדה שהאויב שומר על השקט יכולה לתמוך בהשערה שהוא מורתע, בדיוק באותה מידה שהיא תתמוך בהשערה שהוא לא מורתע ומתכונן לשעת כושר. המשוואה שקושרת בין שקט להרתעה למעשה לא אמורה לחזק בעבורנו את הביטחון בהשערה שהוא מורתע כלל.

העובדה שגוף כמו חמאס מוכן להתמיד במצב רגיעה עם ישראל דורשת הסבר. ישראל הסבירה את ההתמדה ברגיעה באמצעות התמריצים החיוביים והשליליים שהיא יצרה בעבור חמאס באמצעות סבבי לחימה מצד אחד, ותמריצים, כמו הכסף הקטארי או הגדלת מכסות העובדים בישראל, מצד שני. לכן, בכל יום שארגון רצחני כמו חמאס הסכים לנצור את האש, ישראל תפסה אותו כמורתע, וככל שהרגיעה התמשכה המסקנה הזו אף התחזקה. כל סבב לחימה שהסתיים בהסכמה נקודתית לנצור את האש נתפס כרתיעה של חמאס ממחירי העימות. תזת ההרתעה הלכה והתחזקה. אך שום ראיה לא יכולה להזים את ההיפותזה החלופית שההתנהלות של חמאס הייתה, למעשה, ראיה לסט כוונות אחר לגמרי, כלומר שהוא רק חיכה לשעת כושר. גרוע מכך, הוא אף היה מודע לכשל המחשבתי אצלנו וניצל אותו לטובתו.²⁹

הבעיה החריפה ביותר עם ההיסק משקט להרתעה הוא בכך שהוא "חונק" סימנים אחרים שמופיעים ומלמדים על מסקנה אחרת. לאחר ה-7/10 רבים קבלו על כך שסימנים שונים לכך שחמאס מתכונן למתקפה אכן צצו, אך הפרדיגמה הקיימת,

²⁹ לפי תחקיר של רון ברגמן שפורסם בניו יורק טיימס, מסמכים שהתגלו ברצועה גילו שחמאס השתמש בנוסחת השקט=הרתעה כדי להונות את ישראל. כפי שחשף ברגמן, בכירי חמאס חשבו שזה אקוטי להצלחת התוכנית שישאל תחשוב כי "חמאס בעזה מעוניין ברגיעה, ופועל למען שגשוג כלכלי - זה ישרת את הפרויקט הגדול בהקשרי הונאה" (רון ברגמן "היעד שחמאס הציב לעצמו: ריסוק מדינת ישראל", ידיעות אחרונות 13.10.2024).

שלפיה החמאס מורתע כי הוא שומר על שקט, האפילה עליהם. תאוריות של קבלת החלטות בתנאי אי־ודאות מדגישות את החשיבות של מידע קודם לצורך הערכת פעולות שונות. ככל שהמידע הקודם כולל ראיות פגומות, הדבר יפגע בכל תהליכי החשיבה. כל יום שבו היה שקט למעשה יצר ראיות "זבל" שהצטברו ופגעו ביכולת להעריך ראיות חדשות.³⁰

יתרה מזאת, כשלוקחים בחשבון ראיות כאלו, יש סכנה מהותית ליפול להטיית האישוש (confirmation bias), בכך שהראיה תאשש את ההשערה שאתה מחפש, לפיה החמאס מורתע. למעשה, במקרה הזה אף מדובר בחשיבה מעגלית. ההשערה שחמאס מורתע מתבססת על כך שהוא שקט, וכל יום של שקט מוסבר לפי ההנחה שהוא מורתע.

דוגמה לבעיות אלו ניתן למצוא בדברים שאמר רח"ט מחקר לשעבר בראיון לאחרונה:

"אם יש לך רק תפיסה אחת שאומרת 'חמאס מורתע ודבק בהסדרה', אז יהיה לך המון מידע שיאמת את זה. כי באמת למידע יש טבע הפכפך ומעצבן, שהוא תומך בכמה אפשרויות, אז ברור שאתה תקלוט מידע שמתקף את התפיסה שלך. הנה, חמאס לא השתתף בסבבים של הג'יהאד האיסלאמי, הוא אומר שההסדרה חשובה לו, הוא לא עשה שום דבר מאז שומר החומות. אז הוא מורתע. אבל בואו נביא עוד אפשרויות. אם לא יהיו עוד אפשרויות, אז כשיגיע מידע כמו 'חומת יריחו', ניתן לו הסבר לפי התפיסה שחמאס מורתע. אז כנראה נחשוב שהתוכנית הזאת היא מסמך תכנון, משהו ארוך טווח ולא רלוונטי" (אסיף, 2024).

6. סיכום מסקנות

אם מקבלים כי הכשלים שהצבעתי עליהם (חלקם או כולם), מהווים בעיה, עולה השאלה מה הלאה? הצעה שמרנית באופייה תחפש "לשפץ" את מושג ההרתעה תוך הפנמת הביקורות ושיפור תהליכי קבלת ההחלטות לאורן, אך תוך שמירת מושג ההרתעה כמושג מכונן בתורת הביטחון הישראלית [ראו לדוגמה אצל ארד (2025)]. מן הקוטב השני, ישנן הצעות לזנוח מושג זה לחלוטין, ולכונן תפיסת ביטחון על מושגים אלטרנטיביים, כגון "כפייה" או "אילוץ" [ראו לדוגמה אצל מתניה (2024)]. כינון מושג ההרתעה הישראלי שזור בסביבה האסטרטגית שבה התפתח כתגובה הגיונית לא־סימטריה הגאופוליטית מול העולם הערבי. אלו הטו את הכף אל עבר שיקולים קצרי טווח על גבי תכנון ארוך טווח, גישה עונשית להפעלת כוח, ולעליית משקלם של אנשי הצבא בקבלת ההחלטות (אדמסקי, 2011). סביבה אסטרטגית זו כוננה את תפיסת הביטחון של ישראל כ"חוקה בלתי כתובה" ועיצבה נורמות ודרכי

³⁰ מבחינת המודל הבייסיאני פורמלי ההסבר פשוט. כשבאים להעריך עוצמת ראיה חדשה עלינו לחשב את הערך המותנה שמתקבל לפי נוסחת בייס: $P(H|E) = \frac{P(E|H) \cdot P(H)}{P(E)}$; ההסתברות הפריורית $P(H)$ מורכבת מהמידע הסובייקטיבי שישנו. כשמידע זה כולל ראיות מסוג שקט=הרתעה, החישוב מתעוות.

חשיבה שונות. יהיה קושי פרקטי לעקור את אלו מהשורש. לכן, בגישה השמרנית יש היגיון מסוים. יחד עם זאת, אני מבקש להציע פתרון ביניים: עלינו לשנמך את חשיבות מושג ההרתעה בתפיסת הביטחון הישראלי ובכך להנות מדובשו אך לא לסבול מעוקצו.

תחילה, יש לציין דבר מה מפתיע: כל רכיבי משולש (ומרובע) הביטחון הישראלי הם במידה רבה טריוויאליים. לא בכדי לא ניתן למצוא אותם מנוסחים בלשון זו בדיונים בממסד הביטחוני עם קום המדינה כפי שעוזי ארד (2016) מסביר:

"מי שנוקב ב'שילוש הקדוש' כשלושת נדבכי תפיסת הביטחון של ישראל, אומר דבר טריוויאלי שכלל אינו מייחד את תפיסתה. יכולות ההתרעה, ההרתעה, וההכרעה של המדינה הן הפונקציות האלמנטריות של כל מערכת ביטחון מדינית לשל כל צבא באשר הם. אין שום מיוחדות בדברים הללו בנסיבותיה הסגוליות של מדינת ישראל, שכן אלו קטגוריות גנריות. באותה מידה ניתן היה לומר באופן סתמי שכוחה הצבאי של ישראל נשען על הכוח האווירי, היבשתי, והימי"

בעוד שהרתעה כשלעצמה היא חשובה, מושג ההרתעה הוא טריוויאלי. הרתעה מניעתית היא פועל יוצא של כוח צבאי, והרתעה ענישתית היא פועל יוצא של איתות על מוכנות להשתמש בו. משמע, מושג ההרתעה שלעצמו לא משחק שום תפקיד מהותי. מבחינה אינסטרומנטלית, הוצאת המושג מהמשוואה והחלפתו במושגים אחרים שקולים תאפשר את שיפור תהליכי החשיבה באופן אפקטיבי יותר. כך לדוגמה, מרגע שהדיון נע מיצירת הרתעה לשאלת היקף הכוח הצבאי שנדרש, הוא הופך לברור יותר. עליונות צבאית היא יעד מדיד שאפשר לנתח אותו לאור שיקולי עלות-תועלת ברורים ביחס לחלופה של כוח צבאי מספיק, זאת כאשר "יצירת הרתעה" נותרת אמורפית. ההרתעה הענישתית נוצרת מעצם המוכנות של ישראל להפעיל כוח ולכן אין כל תועלת בהמשגת העניין באספקלריה של הרתעה כפי שהודגם בביקורת לעיל.

ההקשרים היחידים שבהם למושג ההרתעה יש חשיבות ולכן עליו לתפוס מקום גלוי, הוא בהקשרים של הרתעה ספציפית בהקשר נקודתי - "קווים אדומים" - בהקשרים אלו יש היגיון רב להשתמש בדוקטרינת הרתעה, ויש אף יעד מדיד שלאורו נוכל לבחון את הצלחתה. אבל הרתעה זו אינה ליבה של מדיניות ביטחון, אלא אמצעי מהשורה השנייה או השלישית שלה. לכן, המלצתי היא לשנמך את מקומו של מושג ההרתעה בתפיסת הביטחון הישראלית, להשגיר מושגים אחרים במקומו, ולתחום אותו להקשרים הרלוונטיים בלבד. אך חשוב מכך יש להבין שייתכן ואין מושג-על שעליו צריך לכוון תפיסת ביטחון, בוודאי שלא במנותק מהשאלה מה יעדיה של אותה תפיסת ביטחון.

רשימת המקורות

- אדמסקי, דימה (2011). **תרבות אסטרטגית וחדשנות צבאית**. משרד הביטחון.
- אסיף, גיא (11 באוקטובר 2024) "הספקן". **ידיעות אחרונות**.
- ארד, עוזי (2016). "תפיסת הביטחון הלאומי: מרכיבים היסטוריים וערכיים". **עלי זית וחרב**, גיליון טז, שדה המערכה, עמ' 11-30.
- ארד, שמעון (מרץ 2025). "תפיסת הביטחון של ישראל: חוסר קוהרנטיות תפקודית ואסון ה-7 באוקטובר". **עדכן אסטרטגי**, כרך 28, גיליון 1, המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- בידץ, יוסי ואדמסקי, דימה (2014). "התפתחות הגישה הישראלית להרתעה – דיון ביקורתי בהיבטיה התאורטיים והפרקטיים". **עשתונות**, גיליון 8. מרכז המחקר, המכללה לביטחון לאומי.
- בן-ישראל, יצחק (2013). **תפיסת הביטחון של ישראל**. מודן, אוניברסיטה משודרת.
- בקריה, צ'ורה (2018). **על פשעים ועל עונשים**. שלם.
- בר, מיכה (1990). **קווים אדומים באסטרטגיית ההרתעה הישראלית**. משרד הביטחון.
- בר, קים (מרץ 2024). "היבטים בהתפתחות תפיסת הביטחון הלאומי של ישראל". **מרכז דדו**.
- ברודי, ברנרד (מרץ 1947). "המדיניות הצבאית 'בתקופה האטומית'". **מערכות**, גיליון 39, 4-12.
- בריוסף, אורי (2024). **מעבר לקיר הברזל: מה חסר בתפיסת הביטחון של ישראל**. דביר.
- הכט, עדו (אוקטובר 2024). "תפיסת הביטחון הלאומי של ישראל: תובנות ממלחמת חרבות ברזל". **עיונים בביטחון המזרח התיכון** מס' 208, מרכז בגין-סאדאת למחקרים אסטרטגיים.
- הרכבי, יהושפט (1964). **מלחמה גרעינית ושלוש גרעיני**. מערכות.
- הרכבי, יהושפט (1990). **מלחמה ואסטרטגיה**. מערכות.
- ידעי, תמיר ואורטל, ערן (2013). "פרדיגמת סבבי ההרתעה – דפוס אסטרטגי ודוקטרינה במבוי סתום". **עשתונות**, גיליון 1. מרכז המחקר, המכללה לביטחון לאומי.
- לופוביץ, אמיר (מרץ 2024). "ההרתעה הישראלית ומתקפת ה-7 באוקטובר". **עדכן אסטרטגי**, כרך 27, גיליון 1, המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- מרידור, דן ואלדדי, רון (ספטמבר 2018). **תפיסת הביטחון של ישראל דו"ח הוועדה לגיוש תפיסת הביטחון (ועדת מרידור) ובחינתו בחלוף עשור**. מזכר 182, המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- מתניה, אביתר (2024). **תפיסת ביטחון חדשה לישראל: מהכרעה ומהרתעה מצטברת לתפיסה סמי-מעצמתית המגובה בבניין כוח אסטרטגי**. מכון משגב.
- פרגה, גוטליב (1984). "על מובן והוראה". **עיון** ל"ג(ג), 364-382.
- פרייליך, דוד (צ'ק) (2019). **תפיסת הביטחון הלאומי של ישראל: אסטרטגיה חדשה לעידן של תמורות**. מודן ומשרד הביטחון.
- שלינג, תומאס (1981). **חימוש והשפעה**. מערכות.
- Adamsky, Dima. (2016). From Israel with deterrence: Strategic culture, intra-war coercion and brute force. *Security Studies*, 26(1), Pp.157-184.
- Adamsky, Dima. (2021). Deterrence à la ruse: Its uniqueness, sources and implications. In F. Osinga & T. Sweijts (Eds.), *NL ARMS Netherlands annual review of military studies 2020* (Pp. 161-177).

- Adler, Emanuel. (2009). Complex deterrence in the asymmetric-warfare era. In T. V. Paul, P. Morgan, & J. Wirtz (Eds.), *Complex deterrence* (pp. 85-108). University of Chicago Press.
- Bar-Yoseph, Uri. (1998). Variations on a theme: The conceptualization of deterrence in Israeli strategic thinking. *Security Studies*, 7(3), Pp. 145-181.
- Bar-Yoseph, Uri. (2004-05). The paradox of Israeli power. *Survival*, 46(4), Pp. 137-155.
- Berman, Eli; Khadka, Prabin; Klinenberg, Danny & Klor, Esteban F. (December 2024). Deterrence Through Response Curves: An Empirical Analysis of the Gaza-Israel Conflict. National Bureau of Economic Research.
- Cheng, Dean. (2021). An overview of Chinese thinking about deterrence. In Frans Osinga & Tim Sweijs (Eds.), *NL ARMS Netherlands annual review of military studies 2020*, Pp. 177-200.
- Freedman, Lawrence. (2004). *Deterrence*. Polity.
- George, Alexander L. & Smoke, Richard. (1974). *Deterrence in American foreign policy: Theory and practice*. Columbia University Press.
- Huth, Paul & Russett, Bruce. (1988). Deterrence Failure and Crisis Escalation. *International Studies Quarterly*, 32(1), Pp. 29-45.
- Knopf, Jeffrey. (2009). Three items in one: Deterrence as concept, research program, and political issue. In T. V. Paul, Patrick M. Morgan & James J. Wirtz (Eds.), *Complex deterrence*. University of Chicago Press. Pp. 31-57.
- Kuperwasser, Yosef. (2008). Is it possible to deter armed groups? In Jeffrey H. Norwitz (Ed.), *Armed groups: Studying irregular forces*. Naval War College. Pp. 127-133
- Lieberman, Elli. (2013). Reconceptualizing Deterrence: Nudging Towards Rationality in Middle Eastern Rivalries. Routledge.
- Mearsheimer, John J. (1983). *Conventional deterrence*. Cornell University Press.
- Morgan, Patrick M. (1983). *Deterrence: A conceptual analysis* (2nd ed.). Sage Publications.
- Morgan, Patrick M. (2003). *Deterrence Now*. Cambridge University Press.
- Naveh, Shimon. (1995). The cult of the offensive preemption and future challenges for Israeli operational thought. *Israel Affairs*, 2(1), Pp. 168-187.
- Rid, Thomas. (2012). Deterrence beyond the state: The Israeli experience. *Contemporary Security Policy*, 33(1), Pp. 124-147.
- Singh, Ashish. (2014). Deterrence and dissuasion. *Air Power*, 9(1), Pp. 31-45.
- Snyder, Glenn H. (1961). *Deterrence and defense: Toward a theory of national security*. Princeton University Press.
- Snyder, Glenn H. (1970). Deterrence: A theoretical introduction. In John C. Garnett (Ed.), *Theories of peace and security: A reader in contemporary strategic thought*. Macmillan. Pp. 106-122.

- Stein, Janice G. (2009). Rational deterrence against "irrational" adversaries? In T. V. Paul, Patrick M. Morgan, & James J. Wirtz (Eds.), *Complex deterrence*. University of Chicago Press. Pp. 58-82.
- Wohlstetter, Albert. (1959). The delicate balance of terror. *Foreign Affairs*, 37(2), Pp. 211-234.